

**[РЕЦ.]: ПЕТРЕЧКО О. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК
РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В І – НА ПОЧ. ІІІ СТ. Н.Е.: ВІД “ВІДНОВЛЕНОЇ”
РЕСПУБЛІКИ ДО СЕНАТСЬКОЇ МОНАРХІЇ. – ЛЬВІВ: ВИДАВНИЧИЙ
ЦЕНТР ЛНУ ІМ. І. ФРАНКА, 2009. – 396 С.***

У рецензованій монографії простежено еволюцію римського суспільства у взаємозв'язку з політичними інститутами Ранньої Римської Імперії. Проаналізовано процеси трансформації римських політичних та суспільних інститутів, виявлено закономірності функціонування системи принципату, показано особливості ідеологічного обґрунтування політичного режиму на чолі з імператором, з'ясовано вплив держави на еволюцію релігійної свідомості римського суспільства.

Ключові слова: Римська Імперія, імператор, суспільство, принципат, відновлена Республіка, релігійна свідомість, завуальована монархія.

Українське антикознавство поповнилось ґрунтовною роботою, присвяченою надзвичайно важливому періоду історії Стародавнього Риму. У монографії О. Петречка розглядається Римська Імперія доби принципату як суспільно-політичний та культурний (релігійний та ідеологічний) феномен. Книга складається зі вступу, трьох розділів, післямови. До основного тексту додається перелік умовних скорочень, хронологічна таблиця, словник термінів, бібліографія і три покажчики: іменний, предметний та сучасних авторів.

У вступі окреслюється об'єкт, предмет і мета дослідження, дослідницькі завдання, охарактеризовано джерельну базу роботи та історіографію проблеми. Перший розділ – “Римське суспільство у період Ранньої Імперії” – містить шість глав: “Ordo senatorius (amplissimus)”, “Ordo equestris (secundus)”, “Солдати”, “Селянство”, “Plebs urbana”, “Раби та лібертини”. Слушно зазначено, що античні історики приділяли мало уваги питанням соціального розвитку, зосереджуючись на військових, політичних та державних справах (с.31). О. Петречко стверджує, що основним соціальним інститутом у Римі була сім'я (familia, domus). Він доводить: високий авторитет жінок у римському суспільстві був можливим тому, що, “на відміну від греків, римські жінки не були ізольовані, вони брали участь у трапезах та громадських справах”. Наголошено на змінах у римських сімейних традиціях, що сталися тоді, “коли Рим перетворився на Імперію, а Республіка на принципат” (с.33-39).

У дискусійному питанні про запровадження майнового цензу для сенаторів О. Петречко висловлює думку про існування цієї практики ще за Республіки. Він аргументує свою позицію суттєвими видатками, які неминуче лягали на плечі римських магістратів. Автор не приймає тезу про автоматичне включення дітей сенаторів до ordo senatorius, але вважає, що “од часу Августа приналежність до ordo amplissimus глави сім'ї (pater familias) гарантувала той самий суспільний старт і його синам” (с.40). О. Петречко стверджує, що ordo senatorius доби принципату – це замкнута суспільна група, і водночас вона активно поповнюється ззовні. Окрім суб'єктивних причин цей процес був детермінований і об'єктивними факторами. У римських аристократичних родинах зазвичай було менше трьох дітей. Разом із високою смертністю це призводило до зменшення чисельності еліт. Три чверті усіх консулів за період 18-235 рр. н.е. не мали у наступні три покоління жодного консула серед прямих нащадків (с.49).

Автор наголошує, що “зі встановленням нового режиму для представників вершницького стану виникає більше можливостей досягти вищого соціального становища, ніж це було за Республіки” (с.57). Він стверджує, що “основна маса вершництва безумовно підтримувала новий режим. Проте верхівка – primores equitum – займала позицію, близьку до позиції сенаторів. Кар'єра вершника, як і кар'єра сенатора, значною мірою залежала від наявності чи відсутності підтримки імператора” (с.63).

О. Петречко звертає увагу на те, що “треба розрізняти роль командного та рядового складу армії у римському суспільстві у період Імперії. Перший формувалася з римських юнаків, що належали до вершницького та сенаторського стану, і мав військову службу за явище тимчасове. Рядовий та нижчий командний склад армії – центуріони – формували цілком самостійну групу населення, значною мірою втрачаючи попередні соціальні зв'язки” (с.68-69). Автор наголошує на необхідності брати до уваги ветеранів як важливу соціальну групу. “Од часу Адріана ветеранів зараховують до honestiores поряд із римськими сенаторами, вершниками (equites Romani) та місцевими елітами (decuriones). Ветерани – як honestiores – були звільнені від принизливих форм покарання (с.73). Суттєвим є твердження про те, що “командування армією створювало легітимну базу під владними повноваженнями принцепса. Усі державні інститути Римської Республіки були мілітарними за своїм характером та функціями. Імператор лише сконцентрував у своїх руках ці мілітарні функції” (с.80).

У монографії стверджується, що “поширення тенденції до концентрації землі не означає зникнення верстви дрібних землеробів чи навіть істотного зменшення їх чисельності” (с.89). Розглядаючи колонат та його джерела, автор наголошує на хибності думки про різницю у кваліфікації рабської та вільної праці, оскільки виділення у межах великого маєтку дрібних господарств колонів не обов'язково сприяло зростанню продуктивності праці. Проте виникала можливість залучити до роботи нові категорії робочої сили

* Переклад з російської доктора філософських наук, професора Т. І. Біленко

(с.92). За своїм соціальним статусом безземельні та малоземельні селяни, як і колони, перебували на нижчих щаблях соціальної ієрархії. Од правління Адріана, разом із рабами, вони увійшли до категорії низьких людей (*humiliores*) (с.93). О. Петrenchко обґрунтовує висновок, що “всупереч політиці Августа та його найближчих наступників, еволюція римського селянства у період Ранньої Імперії призвела до пониження його соціального статусу” (с.93).

Цілком слушно у монографії підкреслено, що у період принципату термін *plebs* застосовували часто не до всієї цієї соціальної групи, а лише до найубогішої її частини. Підкреслено, що рівень диференціації нижчих верств міста був менший за рівень диференціації нижчих верств села (с.95-96). У роботі зазначено, що пролетаріат, який був найчисельнішою частиною міського плебсу, жив коштом інших суспільних груп, або зовсім не працюючи, або працюючи так мало, що це не могло забезпечити прожиття. Пролетаріат не мав жодних інструментів примусу, щоб забезпечити перерозподіл благ, створених іншими суспільними групами. Цей перерозподіл забезпечувався виключно імператорською владою, якій була потрібна підтримка плебсу (с.99). У роботі розглядаються роздачі та видовища, якими уряд прагнув здобути прихильність суспільства, у тому числі пролетаріату. Автор вважає, що треба визнати глибший зміст роздач, ніж це закладено у формулі “хліба і видовищ”, їх треба розглядати, до певної міри, як доброчинність (с.103). О. Петrenchко стверджує: “римський плебс – унікальна в умовах стародавнього світу група населення, що у добу принципату втратила своє політичне значення, проте посідала важливе місце у соціальній структурі римського суспільства” (с.112).

Цікаву думку висловив автор щодо змін у структурі джерел рабства упродовж принципату. Зменшення числа полонених компенсувалося збільшенням числа підкинутих бідняками дітей, які виховувались у рабстві (с.114). Наголошується, що “римське суспільство відрізнялося від інших суспільств античності, зокрема, місцем та значенням у ньому лібертинів. Вони складали чималу частину плебсу. Окремі лібертини досягали високого становища у суспільстві” (с.117).

Другий розділ – “Релігійна свідомість римського суспільства у добу принципату” – складається з чотирьох глав: “Традиційні та чужоземні культу”, “Культ імператора”, “*Ludi Saeculares*”, “Рим та християнство”. О. Петrenchко доводить, що “за своєю суттю римська релігія є політеїстичним культом, спрямованим на забезпечення прихильності богів. Саме від цього, як вірили римляни, залежав їхній добробут та безпека. Вважалося, що боги захищають особу чи державу, якщо їхній культ шанобливо дотримується” (с.130). Правильно відзначено, що римська релігія не була закритою для зовнішнього впливу системою. У разі потреби римляни могли просити допомоги і в чужого бога. Автор не поділяє думку, що філософські ідеї притаманні лише високоосвіченій меншості, а серед нижчих верств були поширені різні форми анімізму та магії. Він доводить, що і представники вищих прошарків римського суспільства відчували страх перед забобонами та визнавали магію (с.153). Зроблено висновок, що “період принципату – це не стільки час занепаду римської релігії, скільки час її відродження. Зростає значення культу богів та богинь, які з тієї чи іншої причини були особливо близькі імператору, але перебували раніше у затінку: Аполлона, Діани, Венери, Марса, Миру (с.153-154).

О. Петrenchко критикує концепцію, за якою виникнення імператорського культу певною мірою було пов’язане із кризою римської полісної релігії (с.157). Він висуває припущення про розгляд питання щодо надання Октавіану когномену *Augustus* народними зборами (с.159). Автор робить висновок, що культ імператора став частиною римської релігії і водночас виконував політичні функції, об’єднуючи підданих поклонінням обоженним та чинним правителям. Констатуючи відмінності культу імператора у західних та східних провінціях, О. Петrenchко доводить, що “еволюція культу відбувається у напрямку визнання правлячого імператора богом за життя. Римське суспільство приймало божественну природу імператора, всупереч факту його народження від смертної жінки та смертності його самого. Це створювало передумови для визнання християнства” (с.175-176). Окрема глава присвячена Віковим (Столітнім) іграм – *Ludi Saeculares*. Автор наголошує, що ігри, влаштовані Августом, Доміціаном та Септімієм Севером, символізували подолання хаосу громадянських війн і початок нової епохи з приходом до влади династій Юліїв-Клавдіїв, Флавіїв та Северів (с.190).

У заключній главі другого розділу автор докладно аналізує взаємини римського суспільства та уряду з християнством. Він в основному поділяє підхід до цієї проблеми, що сформувався в християнській історичній літературі, але вносить суттєві уточнення. Зокрема, у монографії стверджується, що перший в історії закон, спрямований саме проти християн, було прийнято у період правління імператора Траяна (с.205). О. Петrenchко заперечує автентичність листа Антоніна Пія, про який веде мову Юстин у Першій Апології, вважає необґрунтованою думку християнської традиції про припинення, чи хоча б суттєве обмеження переслідування християн на завершальному етапі правління Марка Аврелія. Лист цього імператора, в якому йшлося про причетність християн до “чуда” під час Маркоманської війни, О. Петrenchко вважає довільною інтерпретацією Тертуліана (с.213). Натомість він поділяє думку про толерантне ставлення Олександра Севера до християн (с.215). Автор наголошує, що “ставлення Римської держави до християнства в жодному разі не можна розглядати відокремлено від внутрішньої політики Риму загалом. Суть цієї політики зводилась до забезпечення широкої соціальної бази для чинного режиму. Усе, що перешкоджало досягненню цієї мети, у тому числі діяльність християн, повинно бути знищене чи змінене” (с.217).

Автор доходить висновку: “У релігійній самосвідомості римлян поєднувались віра у чудо та усвідомлення відповідальності суспільства загалом і кожного індивіда зокрема за підтримання рівноваги у взає-

минах з богами. Хоча релігія самосвідомість римського суспільства диференціювала римлян і прихильників неримських релігій, іновірці не сприймалися ворогами, що дозволяло безболісно інтегрувати у римське суспільство переგრів" (с.325).

Заключний розділ монографії – "Система державного ладу Ранньої Римської Імперії" – має п'ять глав: "Державне управління доби принципату. Контроль за фінансами", "Політична пропаганда", "Політичні репресії", "Династична політика", "Зміни у провінційній політиці. Римське громадянство". У першій главі О. Петречко викладає власну концепцію утвердження системи принципату. Суть її зводиться до того, що формування основ імператорської влади доби принципату було закладене реформою державного управління, що розпочалася у 27 та завершилася у 24-23 рр. до н.е. Автор вважає правдивим свідчення Діона Кассія про звільнення Августа від усіх обмежень законів у 24 р. до н.е. О. Петречко опирається на *Lex de Imperio Vespasiani* (с.221). Ми вважаємо переконливою аргументацію автора.

О. Петречко підкреслює важливу роль в управлінні державою, яку відігравали так звані "друзі імператора". Він наголошує, що "дружба" (*amicitia*) була одним із провідних елементів ідеології "*ordo senatorius*" (с.227). У монографії стверджується, що з переходом до принципату сенат втрачає контроль над фінансами Римської держави. Політичну пропаганду та політичні репресії О. Петречко розглядає як важливі складові системи принципату. Він констатує тотальний характер політичної пропаганди. Репресії, стверджує автор, більш чи менш інтенсивні, тривали у Римській державі протягом першого і другого століть нашої ери. Їх посилення чи послаблення лише частково можна пояснити якимись особливостями того чи того принцепса. Спільним для усіх імператорів I-II ст. н.е. було прагнення силою державного механізму придушити будь-яку опозицію, відкрити чи приховану (с.284).

О. Петречко заперечує відсутність династичної політики у Ранній Римській Імперії. Він стверджує: "Хоча законодавчих актів щодо упорядкування передачі влади у Римі доби принципату не було, династична політика, що сформувалася уже за Августа, стала важливою складовою системи принципату, надала системі монархічних рис та у своїй природі не змінилась до Северів. Суть її полягала у забезпеченні передачі влади бажаному для правителя спадкоємцю, який переважно був пов'язаний з імператором родинними узами. Коли цей порядок порушувався, держава здебільшого переживала серйозні потрясіння, як це трапилось після смерті Нерона, Коммода, Каракалли, Олександра Севера".

У заключній главі О. Петречко наголошує, що внутрішня політика часів Імперії була спрямована на подолання суперечностей між Римом і провінціями. Провінції з об'єкту дії *imperium* римського народу, реалізованого через магістратів та про-магістратів, перетворюються на територіальні складові Імперії, на які поширюється адміністративне управління, система оподаткування та оборони (с.303). Велику увагу автор приділяє проблемі романізації, акцентуючи, що значною мірою вона не мала примусового характеру. Він наголошує на відмінностях цього процесу на Сході та Заході Імперії. Цілком слушно підкреслено, що "процес романізації був тісно переплетений із поширенням римського громадянства" (с.312). Автор звертає увагу на те, що "в Імперії окремі атрибути римського громадянства втрачають своє практичне значення (наприклад – *jus suffragii*)" (с.318). Він заперечує тезу про відсутність од часу Антонінів відмінності між римським та провінційним громадянином (с.319). На думку О. Петречка, політику Каракалли, який надав повне право римського громадянства майже усім вільним жителям Імперії, недоцільно розглядати як процес зрівнялівки. На той час посилюються відмінності між вищим класом (*honestiores*) та нижчими прошарками (*humiliores*) суспільства (с.321).

Монографія завершується обґрунтованим висновком: "Од реформ 27-23 рр. до н.е. немає достатніх підстав розглядати принципат як діархію, а термін "відновлена Республіка" як щось більше за лозунг політичної пропаганди. Чітко окреслена династична політика не залишила сумнівів щодо монархічного характеру влади римських імператорів. "Відновлена Республіка" Августа і "сенатська монархія" Олександра Севера – це різні етапи розвитку системи принципату, для якої найкраще підходить визначення – "завуальована монархія" (*veiled monarchy*)" (с.327).

Суттєво полегшують роботу з книгою покажчики. Книга виконана на високому рівні, помилки друку нечисельні. Автор показав глибоке знання джерел та історіографії проблеми, зробив оригінальні, обґрунтовані висновки. З радістю констатуємо факт: історіографія принципату збагатилась добротним дослідженням.

Грунтовна, оригінальна, цілісна монографія Олега Петречка спонтанно породжує деякі зауваження.

У сучасній історіографії принципату ставиться під сумнів термін "сенатська провінція". Можливо, слушно було б наголосити на певній умовності цього терміну, відсутнього в античних джерелах. Говорячи про *sacerdos* та *flamen*, доцільно пояснити різницю між ними. Серед можливих тлумачень, наприклад, є таке: різниця між титулами пояснюється різним рівнем романізації провінцій із відповідною різницею культових споруд (*sacerdos* у новозавойованих провінціях, де імператорський культ концентрувався довкола вівтаря; *flamen* у романізованих провінціях, що мали храм). Варто також підкреслити, що у період принципату сім'я принцепса (*Domus Caesarum*) набуває нового статусу, який поширюється і на жінок цієї сім'ї. Не повною мірою наведені аргументи концепції, яка суперечить позиції автора щодо визнання імператора богом за життя. Сподіваємось, що при перевиданні монографії це буде враховано.

О. П. Бєліков

[Рец.]: Петречко О. Общественно-политическое развитие Римской империи в I – в нач. III ст. н.э.: От "восстановленной" республики к сенатской монархии. – Львов: Издательский центр ЛНУ им. І. Франко, 2009. – 396 с.

В монографии исследована эволюция римского общества во взаимосвязи с политическими институтами Ранней Римской Империи. Рассмотрены процессы трансформации римских политических и общественных институтов, раскрыты закономерности функционирования системы принципата, показано особенности идеологического обоснования политического режима во главе с императором, выяснено влияние государства на эволюцию религиозного сознания римского общества.

Ключевые слова: Римская Империя, император, общество, принципат, восстановленная Республика, религиозное сознание, завуалированная монархия.

[Rev.]: Petrechko O. Socio-political development of the Roman Empire in the first century – at the beginning of the third century A.D.: from "restored" Republic to the Senate monarchy. – Lviv: Publishing center of Ivan Franko National University of Lviv, 2009. – 396 p.

The evolution of Roman society is being traced in correlation with political institutions of the Early Roman Empire. This monograph analyzes the processes of transformation in the Roman political & social institutions. It also reveals the foundations and way of functioning of the Principate, as well the ideological foundations of the political regime with the Emperor at its head. Finally, this work traces the influence of the state on the religious consciousness evolution of the Roman society.

Keywords: Roman Empire, emperor, society, Principate, restored Republic, religious consciousness, veiled monarchy.